

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.01

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.185>

О. В. Денисюк

аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-8165-9234

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ЗНИКНЕННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ДЕЯКИХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ: ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей визначення злочину насильницького зникнення та відповідальності за його вчинення за кримінальним законодавством деяких іноземних держав. Проаналізовано доцільність імплементації відповідних положень міжнародного права до національного законодавства. Розглянуто співвідношення кримінально-правових норм та міжнародно-правових актів у сфері запобігання та протидії насильницькому зникненню.

Визначено окремі елементи складу цього злочину за кримінальним правом деяких іноземних держав. Вказано на особливості об'єктивної сторони насильницького зникнення, за якими вказаний злочин відрізняється від суміжних. Наголошено на необхідності закріплення насильницького зникнення як триваючого злочину з огляду на його специфіку. Досліджено питання передбачення іноземними державами у внутрішньому законодавстві різних форм участі осіб у вчиненні актів насильницького зникнення. Зосереджено увагу на покаранні за вчинення цього злочину з урахуванням його тяжкості. Зазначено про необхідність встановлення у кримінальному законі справедливих та достатніх мір покарання, відповідних вчиненим протиправним діям. Розглянуто обставини, які обтяжують та пом'якшують покарання за вчинення насильницького зникнення, з урахуванням особливостей їх визначення у кримінальному законодавстві деяких іноземних держав.

За результатами дослідження визначено позитивні напрацювання іноземних держав (у частині закріплення визначення та відповідальності за вчинення насильницького зникнення з урахуванням норм міжнародного права). Зроблено висновок про потребу подальшого вивчення закордонного досвіду правового регулювання відповідальності за насильницьке зникнення з урахуванням результатів правозастосування.

Ключові слова: насильницьке зникнення, незаконне позбавлення волі, імплементація, закордонний досвід.

Denysiuk O. V. ENFORCED DISAPPEARANCE ACCORDING TO DOMESTIC LEGISLATION OF CERTAIN FOREIGN STATES: FEATURES OF DEFINITION AND RESPONSIBILITY

The article is concerned on study of the peculiarities of the definition of enforced disappearance and responsibility for its commission according to criminal legislation of certain foreign states. The expediency of implementation of relevant provisions of international law into domestic legislation has been analyzed. The compliance of criminal legal norms and international legal acts in the field of preventing and combating of enforced disappearance has been studied.

Some elements of the body of this crime according to criminal legislation of certain foreign states have been considered. The features of the objective side of enforced disappearance are indicated, due to which this crime differs from related ones. The necessity to enshrine enforced disappearance (given its specificity) as an ongoing crime into national legislation has been stressed upon. The issue of anticipation by foreign states in domestic legislation of various forms of participation of persons in the commission of acts of enforced disappearance has been studied. Attention has been focused on the punishment for the commission of this crime of enforced disappearance with regard to its gravity. It is determined about the need to establish in criminal law fair and sufficient proportionate punishments, corresponding to the committed illegal actions. Circumstances that aggravate and mitigate the punishment for enforced disappearance are considered, taking into account the peculiarities of their definition in the criminal law of some foreign states.

According to the results of the study, the positive achievements of foreign states (in particular the consolidation of definition and responsibility for the commission of enforced disappearance with regard to international law provisions) have been stressed upon. A conclusion of essentiality of study of foreign experience of legal regulation of responsibility for enforced disappearances, taking the results of its application in practice, has been made.

Key words: enforced disappearance, unlawful deprivation of liberty, implementation, foreign experience.

Постановка проблеми. Насильницьке зникнення є одним з найбільш небезпечних злочинів міжнародного характеру. Зважаючи на те, що лише 12 липня 2018 року чинний Кримінальний кодекс (далі – КК) України було доповнено

ст. 146-1 «Насильницьке зникнення» [1], питання конструкції цієї норми, її місця в Особливій частині закону України про кримінальну відповідальність та практики застосування практично не досліджені у науці кримінального права. Від-

так, на нашу думку, доцільно звернутись до кримінального законодавства іноземних держав, де правове регулювання цього питання здійснюється вже досить тривалий час.

Оцінка стану літератури. Окремі аспекти міжнародно-правового регулювання насильницького зникнення та кримінально-правової оцінки цього діяння були предметом наукових праць А.В. Андрушка, О.М. Броневицької, К.П. Задой, О.Г. Колба, В.В. Кондратішиної, О.С. Наумової та В.Ю. Цвікі.

Метою статті є визначення особливостей визначення вказаного злочину та відповідальності за його вчинення відповідно до національного законодавства деяких іноземних держав, аналіз набутого досвіду у сфері застосування кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення.

Завданням поданого матеріалу є висвітлення особливостей окремих елементів складу злочину «насильницьке зникнення» за кримінальним законодавством деяких іноземних держав шляхом порівняльного аналізу та подальше виокремлення корисних напрацювань.

Виклад основного матеріалу. Важливим етапом розвитку правової охорони суспільних відносин стало закріплення у міжнародному праві нового права людини – не бути підданим насильницькому зникненню. На захист цього права спрямовані положення Декларації ООН про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 1992 року (далі – Декларація), Міжамериканської конвенції про насильницькі зникнення осіб 1994 року (далі – Конвенція 1994 року), Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року (далі – Римський статут) та Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 року (далі – Конвенція 2006 року).

Принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, що дійшов до нас із давніх часів, є одним з основних принципів міжнародного права. У стародавніх римлян він був виражений формулою *pacta sunt servanda* – «угоди повинні виконуватися» [17].

Після укладання будь-якого міжнародно-правового акту перед державами-учасницями постає питання необхідності виконання закріплених у цьому акті зобов'язань. Тому протягом наступного періоду часу зацікавлені сторони (у притаманний їм та обумовлений власною практикою спосіб) вживають заходів до запровадження відповідних положень у внутрішнє законодавство.

Ст.ст. 4 та 5 Декларації [2], а також ст. 4 Конвенції 2006 року [3] визначено обов'язок кожної держави-учасниці вжити необхідних заходів для того, щоб насильницьке зникнення кваліфікувалося як правопорушення в її кримінальному праві. Варто зауважити, що при цьому наявність у національному законодавстві норм про відповідальність за злочини, пов'язані із насильницьким

позбавленням волі, тортурами, залякуванням, надмірним застосуванням сили тощо, є недостатньою. Згадане зобов'язання з огляду на його формулювання поширюється на всі держави-учасниці незалежно від того, чи мають місце у них випадки насильницького зникнення.

Проведений аналіз засвідчує, що здебільшого імплементація положень міжнародного права у частині криміналізації насильницького зникнення відбувалась внаслідок ратифікації державою Римського статуту. Більшість держав визнали насильницьке зникнення злочином проти людяності, якщо він має місце в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб і якщо такий напад здійснюється свідомо (ст. 7 Римського статуту [4]). Водночас деякі держави уникнули цього, посилаючись на те, що в їх законодавстві передбачена відповідальність за злочини, що фактично подібні до насильницького зникнення (викрадення людини, незаконне затримання, незаконне позбавлення волі, торгівля людьми, перевищення влади тощо).

Проте низка норм, розпорошених по всьому кримінальному закону, не повною мірою відображає всю специфіку та складність насильницького зникнення. Жодна з них не охоплює достатньою мірою всі елементи складу злочину, що розглядається; до того ж і передбачене ними покарання не враховує тяжкості цього злочину, що своєю чергою рівнозначно відсутності необхідних гарантій кримінально-правового захисту.

У 1980 році Комісією ООН з прав людини було створено робочу групу у складі п'ятьох членів Комісії, які виступають як експерти з вивчення питань щодо насильницьких чи недобровільних зникнень осіб (Робоча група ООН з насильницьких та недобровільних зникнень, UNWGEID). Робоча група наголосила, що «оскільки насильницькі зникнення в основному відбуваються в ізоляції і не завжди є частиною систематичних нападів, націлених на виведення жертв з-під захисту закону на тривалий період часу <...> необхідно більш активно включати насильницьке зникнення і відповідні міри покарання за нього в усі національні кримінальні кодекси і притягати винних до відповідальності через внутрішні судові органи в рамках національної, а також універсальної юрисдикції» [9].

Таким чином, UNWGEID рекомендувала державам – учасницям ООН тлумачити насильницьке зникнення за Римським статутом з урахуванням більш детального визначення, передбаченого ст. 2 Конвенції 2006 року: «насильницьким зникненням вважається арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, у разі подальшої відмови визнати факт позбавлення волі або приховуван-

ня даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону» [3].

Зважаючи на те, що перші згадки про феномен насильницького зникнення як явища пов'язані із Південною Америкою, для дослідження взято кримінальне законодавство держав вказаного регіону.

Варто зазначити, що законодавство деяких країн передбачає два окремих злочини: один відповідно до ст. 7 Римського статуту, а інший – на випадок вчинення незаконних зникнень поза рамками широкомасштабних і систематичних нападів на цивільних осіб (як-от Уругвай – ст.ст. 18 та 21 Закону № 18.026 від 4 жовтня 2006 року [10]; при цьому насильницьке зникнення як самостійний злочин (тобто не в контексті ст. 7 Римського статуту) кваліфікується, проте, як злочин проти людяності.

Більшість держав обмежилась включенням до національного законодавства єдиного злочину, що охоплює будь-який різновид цього посягання, незалежно від того, чи це окреме діяння або воно вчинене в рамках широкомасштабних та систематичних нападів на цивільне населення (наприклад, Венесуела – ст. 181-А КК [15]; Колумбія – ст. 165 КК [12]; Парагвай – ст. 236 КК [14]). Також насильницьке зникнення кваліфікують як злочин проти людяності навіть у разі, якщо діяння вчинене не в контексті широкомасштабних або систематичних нападів (Гватемала – ст. 201-ТЕР КК [13]).

Ще у 1995 році UNWGEID запропонувала державам-учасникам за потреби не дотримуватися дослівно визначення, що міститься в Декларації, проте «кваліфікувати акт насильницького зникнення таким чином, щоб проводилося чітке розмежування між цим діянням і такими суміжними злочинами, як насильницьке позбавлення волі, викрадення, викрадення з метою отримання викупу, утримання під вартою без зв'язку із зовнішнім світом тощо. У будь-якому визначенні повинні міститися, принаймні, такі три складові елементи: а) позбавлення волі проти волі особи; б) залучення державних посадових осіб, хоча б опосередковано, шляхом мовчазної згоди; с) відмова визнати факт позбавлення волі і повідомити про долю і місцезнаходження особи» [8].

Кожне насильницьке зникнення починається з позбавлення волі жертви. Відтак кримінально-правовий захист потерпілого повинен передбачати сувору відповідальність вже за саме незаконне позбавлення волі (незалежно від форми). Тому визначення цього злочину за національним законодавством повинно включати всі дії, що охоплюються терміном «позбавлення волі». Прикладом цього може бути використання в описових диспозиціях термінів «позбавлення жертви волі» або «позбавлення волі в будь-якій формі» (ст. 201-ТЕР КК Гватемали [13], ст. 165 КК Колумбії [12]).

Насильницьке зникнення розглядається як таке лише у разі вчинення відповідних дій представниками держави або приватними особами чи організованими групами (наприклад, воєнізованими формуваннями), які діють в інтересах уряду, при його прямій або непрямій підтримці, з його дозволу або згоди. Лише таке визначення, з погляду Робочої групи, є достатньо повним для закріплення у національному законодавстві [7]. Водночас визначення насильницького зникнення як самостійного злочину, що вчиняється «будь-якою окремою особою» (ст. 165 КК Колумбії [12]), також є прийнятним, адже охоплює весь спектр насильницьких зникнень. Так само відповідає положенням Декларації (з урахуванням формулювання ст. 2 Міжнародної конвенції) і формулювання суб'єкта цього злочину як особи, яка має зв'язок (незалежно від характеру) із державою (зокрема, у ст. 292-Bis КК Болівії [11]).

Згідно з визначеннями насильницького зникнення за міжнародним правом одним зі складових елементів його об'єктивної сторони є відмова визнати факт позбавлення волі та повідомити про долю і місцезнаходження жертви. Цим насильницьке зникнення фактично і відрізняється від багатьох суміжних злочинів. Інші особливості формулювання вказаного елементу за національним законодавством є прийнятними за умови, що вони охоплюють всі випадки, передбачені в Декларації, Міжнародній конвенції та Римському статуті (тобто передбачають відмову визнавати факт позбавлення волі, надавати інформацію / повідомляти про долю та місцезнаходження жертви).

Нарешті, у всіх визначеннях насильницького зникнення в міжнародному праві вказується, що жертва позбавляється захисту закону. Слід відзначити при цьому, що у кримінальних кодексах Болівії (ст. 292-Bis КК [11]), Венесуели (ст. 181-А КК [15]) та Колумбії (ст. 165 КК [12]) використовується більш вузьке формулювання: «... перешкоджаючи тим самим здійсненню жертвою її прав».

У ст. 17.1 Декларації передбачено, що «будь-який акт насильницького зникнення розглядається як злочин, що триває, до тих пір, поки особи, що вчинили його, приховують відомості про долю та місцеперебування зниклої особи і поки не будуть з'ясовані відповідні факти» [2]. Деякі держави (Венесуела, Гватемала) визначають насильницьке зникнення як триваючий злочин. В інших випадках навіть за відсутності такого визначення національні суди все одно дотримуються цього поняття під час розгляду справ про насильницькі зникнення. У деяких державах, законодавство яких не закріплює насильницьке зникнення як окремий злочин, визнається поняття триваючого злочину, що уможливорює його застосування до актів насильницького зникнення. Так, пункт 2 статті 30 КК Португа-

лії визначає термін «триваючий злочин» [16], тому у разі імплементації до національного законодавства норми про насильницьке зникнення його буде віднесено до злочинів, що вчинюються як одне діяння, що триває безперервно на стадії закінченого посягання.

У ст. 6 Конвенції 2006 року передбачено: «Кожна держава-учасниця вживає необхідних заходів для притягнення до кримінальної відповідальності принаймні: а) будь-якої особи, яка вчиняє акт насильницького зникнення, наказує, підбурює чи спонукає вчинити його, учиняє замах на його вчинення, є його пособником чи бере участь у ньому; б) начальника, який: і) знав, що підлеглі, які знаходяться під його реальною владою та контролем, скоювали або мали намір учинити злочин насильницького зникнення, або свідомо проігнорував очевидну інформацію, що свідчить про це; ii) ніс реальну відповідальність та здійснював реальний контроль стосовно діяльності, з якою був пов'язаний злочин насильницького зникнення, а також який iii) не вжив усіх необхідних і розумних заходів у рамках його повноважень з метою недопущення або припинення вчинення акту насильницького зникнення або для передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування; с) викладений вище підпункт «б» застосовується без шкоди для відповідних суворіших норм про відповідальність, застосованих у міжнародному праві до військового командира чи особи, яка фактично здійснює функції військового командира» [3].

На реалізацію цього положення караними відповідно до національного кримінального законодавства деяких іноземних держав є і різні форми участі у вчиненні насильницького зникнення (співучасть, командна відповідальність, віддання наказу, підбурювання, неперешкоджання, потурання, приховування злочину). Це важливо насамперед з погляду кримінальної відповідальності осіб, які відігравали ту чи іншу роль у системі підпорядкування. Зазвичай у вчиненні цього злочину бере участь багато осіб; зовсім не обов'язково, що їм усім відоме місцезнаходження або доля жертви. Однак відповідати, будучи причетним до вчинення злочину, повинен кожен особисто.

Законодавчарегламентацияпередбаченнярізних форм участі осіб у вчиненні насильницького зникнення є різною. Наприклад, у Колумбії чинність відповідної кримінально-правової норми поширюється на всіх, хто підбурює або схиляє до вчинення цього злочину, здійснює готування або замах, виступає співучасником [12]. Натомість за кримінальним законодавством Венесуели передбачається відповідальність «тих, хто бере участь в скоєнні злочину або приховує факт його вчинення» [15].

Згідно зі ст. 4 Декларації «різні акти насильницького зникнення є злочином..., що передбачає відповідні міри покарання з урахуванням його надзвичайно тяжкого характеру» [2].

На думку Робочої групи, покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 25 до 40 років за вчинення цього злочину узгоджується з положеннями Декларації [6].

У досліджених нами кримінальних кодексах іноземних держав передбачене різне покарання за вчинення вказаного злочину. Так, у Болівії це позбавлення волі на строк від 5 до 15 років, а за наявності обтяжуючих обставин – до 30 років [11]; у Гватемалі – позбавлення волі на строк від 25 до 40 років або смертна кара [13]; у Колумбії це позбавлення волі на строк від 20 до 30 років, штраф від тисячі до трьох тисяч щомісячних мінімальних заробітних плат та заборона на заняття посади на державній службі строком від 10 до 20 років [12]; у Парагваї – позбавлення волі на строк до 5 років [14].

Ми вважаємо, що насильницьке зникнення (незалежно від того, належить чи не належить воно до злочинів проти людяності) є особливо тяжким злочином, а тому винні у його вчиненні особи заслуговують відповідного суворого покарання. При цьому абсолютно справедливим є положення пункту 2 частини 4 Декларації про те, що «національне законодавство може передбачати пом'якшення покарання осіб, які, взявши участь в акті насильницького зникнення, сприяють поверненню жертв живими чи добровільно дають відомості, які сприяють з'ясуванню обставин насильницького зникнення» [2].

Варто зазначити, що низка держав (Колумбія [12], Венесуела [15]) передбачили в своєму кримінальному законодавстві окремі обтяжуючі та пом'якшуючі обставини насильницького зникнення, тоді як інші (наприклад, Парагвай [14]), обмежилися згадкою стандартних обставин у кримінальному кодексі, та й то не у всіх випадках. Проведений аналіз свідчить, що конкретні обтяжуючі обставини пов'язані, серед іншого, зі смертю зниклої людини [11; 12; 13] або заподіянням серйозної шкоди її здоров'ю [13], належністю потерпілого до особливо вразливої групи [12], належністю винної особи до числа державних посадових осіб [11; 12], здійсненням будь-яких дій над трупом жертви, щоб запобігти його подальшій ідентифікації або заподіяння шкоди третім особам [12].

Що ж до пом'якшуючих обставин, то до них віднесені звільнення потерпілого протягом певного проміжку часу або той факт, що причетна до вчинення насильницького зникнення особа надала інформацію, яка сприяла розслідуванню цього злочину або дозволила встановити особи злочинців. Так, у пункті 1 статті 21 Закону Уругваю № 18.026 від 4 жовтня 2006 року [10] зазначено, що суддя може розглядати як пом'якшуючі злочин насильницького зникнення осіб наступні обставини: а) жертва буде звільнена неушкодженою в термін менш ніж десять днів; б) буде надана

інформація або вчинено дії, щоб забезпечити чи полегшити появу зниклої людини живою. Стаття 181-А КК Венесуели [15] передбачає, що для осіб, причетних до насильницького зникнення, покарання, встановлене в цій статті, може бути зменшено на дві третини, якщо вони вчинять дії, спрямовані на повернення жертви злочину живою або добровільно нададуть інформацію, яка сприятиме розслідуванню. У КК Колумбії можливість визнання певних обставин такими, що пом'якшують покарання, у разі вчинення насильницького зникнення прив'язується не лише до необхідності вчинення певних дій, але і до строків їх вчинення. Так, у статті 167 КК Колумбії вказано, що розмір передбаченого покарання буде зменшено в наступних випадках: 1) з половини (1/2) до п'яти шостих (5/6) – коли в термін, що не перевищує п'ятнадцяти (15) днів, організатори або учасники звільнять жертву добровільно в подібних фізичних та психічних станах, в яких вона перебувала на момент позбавлення волі, або нададуть інформацію, яка сприяє їх негайному одужанню; 2) з третини (1/3) до половини (1/2) – коли в термін більше п'ятнадцяти (15) днів і не більше тридцяти (30) днів, організатори або учасники звільнять жертву за тих самих умов, передбачених у попередньому пункті [12].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження особливостей імплементації положень міжнародного права про насильницьке зникнення у кримінальне законодавство деяких іноземних держав, слід виокремити серед них такі позитивні напрацювання:

1. Включення до визначення цього злочину наступних трьох складових елементів:

а) позбавлення жертви свободи;

б) залучення державних посадових осіб (принаймні опосередковано, шляхом мовчазної згоди);

в) відмова визнати факт позбавлення свободи та повідомити про долю і місцезнаходження потерпілої особи.

2. Посилання на «позбавлення жертви захисту закону» як на наслідок вчинення інших складових елементів цього злочину.

3. Визначення насильницького зникнення як триваючого злочину.

4. Призначення покарання, що адекватно відображає тяжкість насильницького зникнення (незалежно від того, кваліфікується воно як злочин проти людяності чи ні).

5. Обов'язкове передбачення обставин вчинення цього злочину, які пом'якшують або обтяжують покарання.

Законодавче закріплення зазначеного дозволить сформувати дієву основу для ефективної кримінально-правової протидії актам насильницького зникнення. При цьому, зважаючи на постійні зміни, зумовлені динамічним характе-

ром кримінального законодавства будь-якої держави, подальший їх аналіз та урахування досвіду закордонного правозастосування дозволить виокремити позитивні напрацювання, застосування яких в Україні дозволить покращити правове регулювання відповідальності за насильницьке зникнення.

Література

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26.

2. Декларація ООН про захист усіх осіб від насильницьких зникнень : прийнята резолюцією 47/33 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_225 (дата звернення: 02.02.2021).

3. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень : прийнята резолюцією 61/177 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 2006 р. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 02.02.2021).

4. Римський статут Міжнародного кримінального суду : прийнятий 17 липня 1998 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 02.02.2021).

5. Inter-American Convention on Forced Disappearance of Persons dated from September 6th, 1994. URL: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a60.html> (дата звернення: 02.02.2021).

6. Doc. A/HRC/4/41/Add.1 dated from 20 February 2007: the official text URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/4/41/Add.1> (дата звернення: 02.02.2021).

7. Doc. A/HRC/7/2 dated from 10 January 2008: the official text. URL: <https://undocs.org/A/HRC/7/2> (дата звернення: 02.02.2021).

8. Doc. E/CN.4/1996/38 dated from 15 January 1996: the official text. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1996/38> (дата звернення: 02.02.2021).

9. Doc. UN E/CN.4/2002/79 dated from 18 January 2002: the official text. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/2002/79> (дата звернення: 02.02.2021).

10. Cooperación con la corte penal internacional en materia de lucha contra el genocidio, los crímenes de guerra y de lesa humanidad. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/cat/docs/AnexoI_Ley18026.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

11. Código Penal de Bolivia. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Bolivia.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

12. Código Penal de Colombia. URL: https://www.oas.org/dil/esp/codigo_penal_colombia.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

13. Código Penal de Guatemala. URL: https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/GTM_codigo_penal.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

14. Código Penal de la República del Paraguay. URL: https://www.oas.org/dil/esp/codigo_penal_paraguay.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

15. Código Penal de Venezuela. URL: https://www.oas.org/juridico/spanish/mesicic3_ven_anexo6.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

16. Código Penal Português. URL: http://perso.unifr.ch/derechopenal/assets/files/legislacion/1_20080626_10.pdf (дата звернення: 02.02.2021).

17. Міжнародне право: підручник / Л.Д. Тимченко, В.П. Кононенко. Київ : Знання, 2012. 631 с.